

³⁸ Там само. – Спр. 1. – Арк. 5-26.

³⁹ Там само. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3-12.

⁴⁰ Пашутин А.Н. Вказана праця. – С. 239.

УДК [930/908(477.82–2)“183/191”]/050

© Любов Засць (Луцьк)

ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ПЕРІОДИКИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. ПРО ІСТОРІЮ ТА ПАМ'ЯТКИ ЛУЦЬКА У СУЧАСНІЙ ПАМ'ЯТКОЗНАВЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті аналізуються матеріали історико-пам'яткознавчого характеру, вміщені на сторінках періодичних видань громадських товариств Правобережної України останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. З'ясовано, що тут висвітлювалися результати пам'яткознавчих пошуків, діяльність науково-громадських інституцій світського та церковного характеру, окремих науковців щодо дослідження історії та культурної спадщини Луцька. Показано роль і значення цих матеріалів для висвітлення й збереження історичної минувшини Волині, зокрема одного з її старовинних міст, яким є Луцьк.

Ключові слова: Волинь, Луцьк, періодика, пам'ятка, товариство.

Засць Л.

Использование материалов периодики последней трети ХІХ – начала ХХ в. об истории и исторических памятниках Луцка в современной памятникведческой деятельности

В статье анализируются материалы историко-памятникведческого характера, представленные на страницах периодических изданий общественных организаций Правобережной Украины последней трети ХІХ – начала ХХ в. Установлено, что в них отображались результаты памятникведческих поисков, деятельность научно-общественных организаций общественного и церковного характера, отдельных ученых об исследовании истории и культурном наследии Луцка. Показана роль и значение этих материалов для обнародования и сохранения исторического прошлого Волини, в частности, одного из ее старинных городов, которым является Луцк.

Ключевые слова: Волинь, Луцк, периодика, исторические памятники, общество.

Zayets L.

The Use of Periodicals of the Last Third of the Nineteenth – Early Twentieth Century on Lutsk History and Sights in in Modern Studies

The article is devoted to the analysis of data about the history and monuments contained in the periodicals run by public organizations in Right-bank Ukraine in the last third of the 19th and early 20th centuries. It was found out that these periodicals concerned the findings of monuments studies, the activity of temporal or church, scientific and public institutions, reseasch of some scholars at the history and cultural heritage of Lutsk. The role and the importance of these data for the highlighting and preservation of the historical heritage of Volyn, including Lutsk, as one of its ancient cities, are focused on.

Key words: Volyn, Lutsk, periodicals, monument, public organization.

Другу половину ХІХ – початок ХХ ст. можна назвати періодом, коли в Україні почала швидко пробуджуватись цікавість до власного минулого, до усвідомлення необхідності вивчення й збереження історії та культурної спадщини її рідних земель. У наукових періодичних виданнях починають друкуватися українознавчі дослідження; іноді це фундаментальні наукові праці, іноді – невеликі за обсягом статті. Однак всі вони мають неocenенне значення. Показ надбань зазначеного періоду у цій галузі, зокрема українських істориків та пам'яткознавців, ознайомлення суспільства з їх кращими здобутками передбачає критичне осмислення й характеристику відповідних матеріалів періодичних видань, що стосуються Волині та Луцька.

На сьогодні існує певний масиву наукової та популярної літератури ХІХ– початку ХХ ст., яка, однак, побіжно висвітлює означену тему. Окремі історіографічні узагальнення фрагментарного характеру містять праці О. Журби¹, Л. Баженова², М. Костиці³, С. Гаврилюк⁴.

Враховуючи недостатній рівень висвітлення наявної проблеми, її нинішню практичну актуальність, у статті поставлена мета з'ясувати, які історико-пам'яткознавчі аспекти міста Луцька знаходили висвітлення на сторінках періодичних видань громадських товариств Правобережної України останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Її досягнення забезпечувалося шляхом ретельного вивчення матеріалів періодики, їх критичного аналізу та групування, використання загальнонаукових та спеціальних історичних методів дослідження. Зокрема, застосовано структурно-системний метод, який дав змогу розглянути об'єкт дослідження із усіма його основними рисами як єдине ціле. Використані також спеціальні методи історичних досліджень: порівняльний, класифікації, систематизації документальних фактів, ін.

Історико-пам'яткознавче вивчення Волині, зокрема Луцька, здійснювали і місцеві краєзнавці, любителі та шанувальники старовини, і представники київських державних та громадських наукових

осередків. Результати власних наукових пошуків представляли на загальноросійських археологічних з'їздах, у доповідях на засіданнях товариств, гуртків, у фундаментальних наукових працях, у публікаціях на сторінках періодичних видань. Це були дослідження з політичної, соціально-економічної, церковної, побутової історії, пам'яткознавства, фольклористики та ін.

Зокрема, деякі аспекти економічного життя Волині в умовах занепаду феодалізму висвітлив відомий український історик, археолог і громадський діяч, професор Київського університету Св. Володимира В. Антонович у праці “Про промисловість Південно-Західного краю у XVIII ст.”⁵. Вона була підготовлена на основі відомостей, які містилися в документах Центрального архіву давніх актів, історико-статистичних описів волинських міст і містечок, мемуарів сучасників. Дослідження з'явилися у “Записках Південно-Західного відділу Російського географічного товариства” (“Записках Юго-западного отдела императорского Русского географического общества”) – видання наукового осередку Києва, що діяв у 1875 – 1876 рр. Автор перерахував, що входило до промислових видів занять волинян: “...так, наприклад, в кінці XVII століття ми зустрічаємо у волинських містах до 10 цехів, які займаються виготовленням металевих виробів, ... зброярів, ливарів, ковалів, слюсарів, вотлярів, олов'яників...”⁶. “Про цей розпад (цехів. – Л.З.) наочно заявляють люстрації міст, проведені в XVII ст.; так, наприклад, за словами люстрації, 1742 р. в Володимирі-Волинському існувало 12 цехів; в Луцьку 20 цехів об'єдналися в 4, в Ковелі в 1742 р. 16 цехів об'єдналися в 3; в Війниці і Володимирі-Волинському за словами люстрації 1789 р. всі цехи закрились”⁷.

Відомо, що В. Антонович був також палким дослідником й шанувальником старовини. Як археолог, на XI загальноросійському археологічному з'їзді (К, 1899 р.) він представив власну працю “Археологічна карта Волинської губернії”. Це наукове зведення відомостей про археологічні пам'ятки (городища, поселення, стоянки, могильники, кургани, поховання, скарби тощо) Волині, віднайдені і В. Антоновичем, і його попередниками. Окрім описової частини, у праці містяться географічні карти з умовно позначеними на них археологічними пам'ятками. Дослідження В. Антоновича побачило світ у 1901 р. за підтримки Московського археологічного товариства. Варто зауважити, що наукову працю В. Антоновича доповнили доповіді інших дослідників про старожитності Волині. Так, І. Каманін ознайомив учасників із станом архівів у Волинській і Подільській губерніях, М. Істомін – з результатами дослідження церковної архітектури та живопису, О. Маркевич – із проблемами збереження Луцького замку. Так, О. Маркевич висунув пропозицію здійснювати охорону пам'яток старовини силами місцевих наукових товариств, архівних комісій.

У звіті про роботу з'їзду, функціонування тут численних виставок його учасник – волинський краєзнавець і пам'яткознавець О. Фотинський – зазначив: “...зробити точний підрахунок змісту на них волинської давнини неможливо”⁸. Він вказав, що найповніше реліквії краю були представлені в наступних відділах: археологічному; церковних старожитностей; книг, рукописів та гравюр; старовинних планів та карт. Тут майже із 130 тис. експонатів третину становили пам'ятки волинської старовини, які стали предметом широкого обговорення.

Минувшину Луцька досліджував та оприлюднював О. Левицький – визначний історик, археограф, пам'яткознавець, белетрист, громадський діяч. Перебуваючи на Волині і вивчаючи документальні джерела, стародруки, рукописи, вчений описав історію і трагічну долю луцьких архітектурних сакральних пам'яток. Цій темі присвячена його узагальнююча праця “Луцька старовина”, опублікована у “Читаннях в Історичному товаристві Нестора-літописця” (“Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”)⁹. О. Левицький стверджує, що “...давній Луцьк наполовину, якщо не більше, був побудований з каменю, ... п'ять чи шість кам'яних церков, два костели та багато кам'яниць”¹⁰. Історик детально описав архітектурні пам'ятки Луцька XIV – середини XVII століття: Луцький замок, синагогу, кафедральний католицький костел, вівтарну частину колишнього братського Хрестовоздвиженського храму. Відзначаючи, зокрема, особливості кафедрального католицького костелу, О. Левицький підкреслив, що споруда будувалася за рахунок добровільних пожертвувань місцевої знаті, насамперед представників таких княжих дворів, як Вишневецькі, Чарторійські, Святополк-Четвертинські. У кам'яних двоповерхових корпусах, що примикали до костелу, містився луцький єзуїтський колегіум, заснований у 1606 році і закритий 1781 року. “Треба віддати належне луцьким єзуїтам, створений ними храм є шедевром архітектурного мистецтва XVII ст.”¹¹.

Вчений задається питанням: чому у місті, яке існує вже понад вісім століть і було центром політично-релігійного та культурного життя, залишилося так мало історичних пам'яток, а ті, які збереглися, належать до литовського періоду? О. Левицький пише: “...ще у XII ст. в Луцьку було чотири монастирі і шістнадцять церков, з яких три монастирі та декілька церков були засновані ще давніми луцькими князями: Мстиславом Володимировичем Мономаховичем, Васильком Романовичем, Лю-

бартом Гедиміновичем та ін. і деякі з цих храмів уціліли до часу повернення Волині під владу Росії”¹². Вивчивши документальні джерела, вчений доводить, що винуватцями зникнення луцьких, і загалом волинських археографічних та архітектурних церковних пам’яток були представники православно-славного, а пізніше уніатського духовенства, які піклувалися в першу чергу про власне збагачення. Із церкви в с. Зимно зникло рукописне Євангеліє 1497 року, пожертвуване литовським писарем Федором Янушкевичем. Безслідно зник із Загорівського монастиря рукописний збірник віршів XVII століття, невідомо куди подівся цілий монастирський архів Білостоцького монастиря, заснованого у 1636 році борцем за православ’я перемишлянським єпископом Сильвестром Гулевичем. Безслідно втрачена чудотворна ікона святого Миколи Жидичинського, який кланятись і молитись їздив у 1227 році князь Данило Галицький. З луцької соборної церкви щезла частина животворящего Хреста Господнього і частина мощів святого мученика Пантелеймона¹³. О. Левицький зазначив: “Якщо б не придбала в 1844 р. Київська археографічна комісія старовинні братські каталоги і деякі інші рукописи, то в даний час ми не мали б ніяких відомостей про порядки і статuti Луцького братства і його училища”¹⁴.

О. Левицький наводить інші – більш конкретні – факти варварської діяльності церковних служителів. Луцький єпископ Феодосій Гулевич у 1550-х роках розігнав монахів луцького василіанського монастиря, а його маєтки – подарунки монастирю князя Василька Романовича – роздав своїм дітям. Луцький єпископ Іона Борзобагатий-Красенський грабував церкви і Жидичинський монастир, а його внуки пограбували Луцьку кафедральну церкву та Дубищенський монастир біля Луцька. Луцький владика Ієремія Почапівський у 1627 році віддав згорілу Миколаївську кам’яну церкву у чинш міщанину Роману Леоновичу. Останній з руїн стародавньої церкви “...будинки для корчми будував...”, безцеремонно викинувши з поховань останки “...вельможних старожитних покійників...”¹⁵. Серед знищених монументальних споруд – церква святого Василя в Овручі, Мстиславів храм (Успенська церква) у Володимирі-Волинському, Братська і Дмитрівська церкви у Луцьку. Таке ставлення до старовини вчений пояснює природним наслідком того невизначеного, хаотичного становища, в якому залишалися західноукраїнські землі після приєднання їх до Російської імперії у 1795 році. На той час у Луцьку було вісім костелів, три уніатських і жодної православної церкви. З ліквідацією уніатської луцької кафедри церкви перетворювались у православні. Дмитрівська і Покровська були парафіяльними, Хрестовоздвиженська – монастирською (василіанською); замкова – Івана Богослова – залишалася розібраною. Соборним храмом була вибрана Хрестовоздвиженська церква, а після пожежі 1803 року у ній – Покровська. Розповідь про це, як зазначає сам автор, досить детальна, оскільки це “...жива сторінка з первісної історії відновлення православ’я на Волині”¹⁶.

Окреме місце на сторінках того ж самого часопису О. Левицький відводить культовій споруді Луцька – замковій церкві Івана Богослова¹⁷. Вчений доводить, що Луцький замок і церква в його середині існували ще задовго до часів Любарта Гедиміновича, тобто до середини XIV століття. Вірогідно, що ця церква була першим християнським храмом у Луцьку. Із заснуванням у XIII столітті окремої Луцької єпархії замкова церква стала кафедральною, що поставило її в ряд головних святинь Волині. Прикраси для цього храму пожертвував ще Володимир Василькович, зокрема великий срібний – з позолотою – хрест. О. Левицький подав детальну історію церкви за часів різних поколінь єпископів, одні з яких святиню грабували, інші – прагнули відбудувати. У 1840 році залишки церкви Івана Богослова були продані для будівництва луцького військового госпіталю. “Так перестала існувати одна з найдавніших пам’яток Волині, п’ятивіковий свідок її кипучого життя”¹⁸. На завершення нариса автор навів приклад цікавої випадкової знахідки золотих речей солдатами місцевого гарнізону в 1859 р. На цій підставі він зробив висновок, що “...якби і тепер було проведено правильні археологічні пошуки на місці колишньої Іоанно-Богословської церкви, то вони щедро винагородили б працю археолога не тільки в розумінні теоретичних результатів, важливих для його науки, а й у вигляді цінних речових знахідок”¹⁹. Таким чином О. Левицький закликав не залишати справи дослідження історії храму.

На сторінках часопису “Київська старовина” у документально аргументованій розвідці “Південно-руські архієреї XVI – XVII століть” (“Южно-русские архієреї XVI – XVII веков”)²⁰ О. Левицький відтворив біографії ініціаторів та ідеологів Берестейської унії, якими були луцький єпископ К. Терлецький та володимирський єпископ І. Потій, висвітлив зловживання церковних діячів владою. Він показує, що це викликало розорення церков і монастирів. У ряді праць він характеризує інших волинських єпископів та представників шляхти, які займали помітне місце в церковному і суспільному житті.

Із дослідженням історії Волині пов’язував свою діяльність і О. Фотинський – член Волинського губернського статистичного комітету, завідувач Волинського давньосховища старожитностей, ініціа-

тор створення Волинського церковно-археологічного товариства, один із фундаторів та найактивніших членів Товариства дослідників Волині.

На сторінках “Волинського історико-археологічного збірника” (“Волинського історико-археологічного сборника”) – періодичного видання Волинського церковно-археологічного товариства О. Фотинський друкує наукове дослідження про історію появи звичаю побратимства на українських землях у XV – XVIII ст. та сприйняття його церквою²¹. О. Фотинський робить висновок, що цей звичай набув поширення й знайшов відображення і в суспільно-політичному житті, зокрема в діяльності церковних братств. “Західно-руські братства XVII – XVIII ст. скоріше можна виводити із староруських братчин, ніж із побратимства.... За статутом Луцького братства 1623 р. братчик, який знову вступав (до його лав. – Л. З.), повинен був погодитись на виконання братського статуту...”²². У статті узагальнено причини появи такого явища: “...ми вже бачили в минулому побратимства, що головною причиною була хиткість суспільного ладу, особиста і майнова незабезпеченість, яка викликала потребу у швидкій допомозі товариша”²³.

У тому самому “Сборнику” вміщена стаття О. Фотинського про історію краю, волинян XVI ст.²⁴. В статті простежуються побутові, економічні, соціальні, культурні, духовні, військові сторінки життя української шляхетної родини. Автор підкреслює, що на цьому прикладі можна ознайомитися з багатьма цікавими сторінками минулого Волині періоду пізнього середньовіччя.

В статті характеризуються економічні відносини на Волині: “...державні прибутки з м. Луцька ... склали лише 54 копії грошей литовських в рік”²⁵. Із статті дізнаємося також про найдавнішу волинську обитель – Луцький Пречистенський монастир, який належав родині Загоровських. Наприкінці XVI ст. він був у стані занепаду: “...збереглися жалюгідні залишки, які однак, свідчили про минуле благополуччя монастиря. ... В монастирі в той час було вісім келій, в яких проживало п’ять монашок... одинадцять осіб підданих монастирських сиділи на чинші... двір із ставком і млином на Сапалайщині, також земля і сіножатні, також на Гнідаві від Боратина, на Полонці поля і сіножатні...”²⁶.

Цікавий пам’яткознавчий матеріал містить публікація “Експерсія О. А. Фотинського по Волинській губернії для опису пам’яток старовини” („Эксперсия О. А. Фотинского по Волынской губернии для описания памятников старины”), вміщена у другому випуску “Сборника”²⁷. Тут подані відомості про світські й церковні споруди, що їх власноруч дослідив і зареєстрував О. Фотинський. На підставі результатів експерсії (тобто науково-пошукової експедиції. – Л. З.), а також здобутків своїх попередників, автор зробив висновок що “...серед інших губерній Південно-Західного краю Волинська займає перше місце за кількістю пам’яток”²⁸.

На сторінках “Сборника” наводяться тексти позовів до Луцького суду про вбивство церковних підданих, скарг щодо захоплення львівським єпископом приватного володіння, позовів про вирішення питань церковного землеволодіння, ін.

Отже, завдяки дослідженням та публікаціям у вітчизняній періодичній пресі останньої третини XIX – поч. XX ст., що часто ґрунтувалися на власноруч віднайдених та опрацьованих краєзнавцями й любителями старовини матеріалах, до нас дійшли і збереглися унікальні відомості про історію та пам’ятки Волині. З’ясування рівня вивчення минувшини регіону, збереження й охорони його пам’яток старовини впродовж останньої третини XIX – початку XX ст. залишається актуальним і у наш час. Тому й надалі необхідно проводити наукові пошуки матеріалів у періодичних виданнях досліджуваного періоду, аби проаналізувати, які питання історико-пам’яткознавчого змісту отримали тут належне висвітлення.

¹ Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності / О. І. Журба. – К. : Наук. думка, 1993. – 186 с.

² Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст. : Становлення. Історіографія. Біо-бібліографія / Лев Васильович Баженов. – Хмельницький : Доля, 1995. – 255 с.

³ Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті / Микола Юхимович Костриця. – Житомир : М.А.К., 2001. – 360 с.

⁴ Гаврилюк С. В. Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.

⁵ Антонович В. Б. О промышленности Юго-западного края в XVIII стол. / В. Б. Антонович // Записки Юго-западного отдела императорского Русского географического общества. – Т. I. : – К. : Тип. императорского университета Св. Владимира, 1874. – С. 179–192.

⁶ Там само, с 186.

⁷ Там само, с 187.

⁸ Гаврилюк С. В. Історичне пам’яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. / Світлана Віталіївна Гаврилюк. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – С. 286.

- ⁹ Левицкий О. Луцкая старина / О. Левицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1890. – Кн. 5. – Отд. 1. – С. 54–90.
- ¹⁰ Там само, с. 55.
- ¹¹ Там само, с. 63.
- ¹² Там само, с. 65–66.
- ¹³ Там само, с. 69.
- ¹⁴ Там само, с. 13.
- ¹⁵ Там само, с. 68–69.
- ¹⁶ Там само, с. 72.
- ¹⁷ Левицкий О. История одного древнего волынского храма св. Иоанна Богослова в г. Луцке / О. Левицкий // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1903. – Кн. 17. – Отд. 1. – С. 74–77.
- ¹⁸ Там само, с. 83.
- ¹⁹ Там само, с. 18.
- ²⁰ Левицкий О. Южно-русские архиереи XVI – XVII веков / О. Левицкий // Киевская старина. – 1882. – № 1. – С. 49–100.
- ²¹ Фотинский О. Побратимство и чин братотворения / О. Фотинский // Волинский историко-археологический сборник. – Вып. 2. Издание распорядительного комитета Волинского историко-археологического общества. – Почаев : Типография Почаевской Успенской лавры ; Житомир : Типография и литография М. Дененмана, 1900. – С. 19–48.
- ²² Там само, с. 43.
- ²³ Там само, с. 46.
- ²⁴ Фотинский О. Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в. / О. Фотинский // Там само. – Вып. 2. – 1900. – С. 117–195.
- ²⁵ Там само, с. 145.
- ²⁶ Там само, с. 194–195.
- ²⁷ Фотинский О. Экскурсия О. А. Фотинского по Волинской губернии для описания памятников старины / О. Фотинский // Киевская старина. – 1900. – № 12. – С. 196–206.
- ²⁸ Там само, с. 196.

УДК: 94(477. 83/86) “XX”

© Ганна Кобылянська (Чернівці)

ПОКУТТЯ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті автор простежує історичне значення Покуття як одного з найколіоритніших в етнічному відношенні субрегіону в процесі формування української національної культури початку ХХ ст. Прослідковано характерні риси та особливості етносубрегіону в загальній скарбниці української культурної спадщини.

Ключові слова: Покуття, нація, культурна спадщина.

Кобылянская А.

Покуття в процесі розвитку української національної культури ХХ століття

У статті автор прослідковує історичне значення Покуття як одного з найбільш різноманітних в етнічному відношенні субрегіону в процесі формування української національної культури початку ХХ ст. Проаналізовані характерні риси та особливості етносубрегіону в загальній скарбниці української культурної спадщини.

Ключевые слова: Покутье, нация, культурное наследие.

Kobylanska A.

Pokuttya in the process of ukrainian national culture development in earth 20th century

The article the considers historical significance of Pokuttya ethnically as one of the most colorful subregion in the process of Ukrainian national culture establishing 1900 – 1930 s. It has been considered characteristics and features of this ethnosubregion in the general treasury of Ukrainian Cultural heritage.

Key words: Pokuttya, natia, cultural heritage.

На початку ХХІ століття з особливою гостротою піддаються верифікації окремі проблеми вітчизняної історичної науки, які не повністю вписуються у концепційний вимір деяких зарубіжних історичних шкіл. Комутативний характер досліджень окремих регіонів України штучно інтерполюється відповідно континуїтету цих наукових шкіл, що здебільшого не відповідає історичним реаліям того часу. До однієї з таких проблематик належить історичне минуле Покуття.

Історія Покуття певним чином адитивно вписувалася у ХІХ ст. до польської чи молдовської історії, а об'єктивна її детермінація відбулася з другої половини ХХ століття, коли її ретельним вивченням зайнявся М. Кордуба. Значну увагу в своїх дослідженнях по історії Покуття присвятили львівським, івано-франківським та чернівецьким вчені: С. Макарчук, М. Литвин, А. Королько, В. Грабовецький, М. Гуйванюк. Вони значно збагатили і доповнили наявний науковий доробок української історії Покуття, внесли вагомий вклад у об'єктивне висвітлення характерних для цього краю історичних колізій.

Метою даної статті є спроба окреслити історичну роль Покуття через призму розвитку української національної культури першої третини ХХ ст. Адже до цього часу в історичній літературі окремому